

FÄNGSLAD

Den 14 octobris i nådens år 1528. Från öster drar en isande vind in från Östersjön och man kan ana snö i luften. På Kalmar slotts borggård är det full aktivitet, tjänstepigor springer fram och tillbaka med sina arbetsuppgifter, men inget av detta märker den unga drängen Nils Jönsson när fångtransporten ljudligt rullar in på borggården. Nils är fångslad till händer och fötter med kätting, och om halsen har han ett tungt halsjärn.

Fångvaktaren som möter upp ser upp på Nils med en butter min, att bli tvingad och lämna spiseldens sköna värme för att hämta en pojkvasker. Han låser upp fångslen och drar bryskt ner Nils från vagnen, sen föser han pojken framför sig mot en tungt reglad dörr i fångetornets södra vägg. Nils stapplar stelt fram över den kalla borggården på sina smutsiga nakna fötter, allt sker som i ett töcken.

Fångvaktaren öppnar dörren och drar med sig Nils in, här inne slipper man vinden, men det är ändå isande kallt. Nils manas omilt på uppför den branta spiraltrappan, och de båda kommer snart upp till vaktrummet. Fångvaktaren öppnar luckan i golvet som avslöjar ett mörkt utrymme, och Nils känner den fräna doften av förruttelse och avföring. Han får ett rep om sig och sedan firas han ner med en enkel hissanordning i trä.

Det är långt ner till golvet i fängelsehålan, och det tar en stund innan hans ögon vänjer sig vid mörket. Han hör någon kvinna sjukligt hosta vid ena väggen, och mitt emot ser han en utmärkt glad man stirra mot honom, utan att säga något. Över golvet springer några råttor som försöker gömma sig från det tillfälliga ljuset. Så lägger fångvaktaren igen luckan i det som är vaktrumets golv, men fånghålan tak, och det blir nästan helt mörkt. Nils har anlänt till helvetet...

INGEN DÖMDES TILL "FÄNGELSE"

I äldre tider dömdes ingen till fängelse i den bemärkelse som idag att sitta av sin tid. Det är ett fenomen som kom först i och med cellfängelserna i mitten på 1800-talet.

Däremot satt man som anklagad brottsling inspärrad i härads- stads- eller slotthäktet i väntan på nästa rättegångstillfälle eller för verkställande av utdömt straff.

År 1614 inrättades Svea hovrätt som då var högsta rättsliga instansen under kungen och riksrådet. 20 år senare inrättades Göta hovrätt år 1634. Blev man dömd till döden eller något annat grovt straff så gick rättens dom upp till hovrätten för dess prövning, och som regel mildrades dödsstraffet till kroppsstraff, och likaså mildrades andra straff innan verkställande. Även denna tid fick man sitta i häktet och vänta. I enstaka fall kunde även ärendet gå ända upp till kungen för avgörande – vilket gav ytterligare en tid i häktet.

När man sen dömdes fanns det flera olika typer av straff. Vanligast för mindre brott var antingen böter eller kroppsstraff. Hade man inte tillräckligt med medel att betala böterna, kunde även dessa omvandlas till kroppsstraff.

I enstaka fall väntade dödsstraff, men det var som sagt var långt färre som dömdes till döden som slutligen blev hängda eller halshuggna.

På 1600- och 1700-talen behövdes arbetskraft till att förbättra och reparera Sveriges fästningsverk. Man kunde då bli dömd till fästningsarbete, ett fysiskt väldigt tungt arbete då det var vanligt att man var tvingad att utföra detta iförd en järnklädning. Det var inte helt ovanligt att straffet ledde till en dödlig utgång.

Den kvinnliga motsvarigheten till fästningsarbete var att bli skickat till spinnhuset där man fick arbeta och skulle spinna ett visst antal meter garn innan man blev frisläppt utöver den tilldömda tiden.

Jag kommer återkomma till dessa olika straff som våra förfäder utsattes för längre fram i denna artikel. Nu till de olika häktena som de fick sitta månadsvis i under den långa väntan.

HÄRADS RÄTTENS HÄKTE

Bodde du i en socken ute på landet och blev anklagad för ett brott så hamnade du inför häradsrätten. I häradsrätten möttes du av häradshövdingen och tolv nämndemän som efter framförda rannsakingar dömde varje fall.

Till skillnad mot i städerna samlade man i häradsrätten ihop de fall som skulle tas upp i tre olika ting per år, Vinter- sommar- och hösttinget. Ett och samma ärende kunde tas upp vid flera olika tingstillfällen, så väntan på en dom kunde bli lång.

Var det något riktigt stort mål som skulle behandlas, exempelvis mord kunde det dock sammankallas till ett extra ting som då kallades urtima ting.

Häradshäkten i förhållande till rådshus- och slottshäkten är en yngre företeelse. I landsskaps- och landslagen är inga häradshäkten omnämnda. Däremot står det skrivet att "målsäganden kunde eller rent av skulle överlämna den gripna till konungens länsman". Det var inte uttalat vart fången skulle förvaras, och till en början skedde det troligen i någons privata utrymme.

Häradshäkten börjar dock dyka upp under 1600-talet, det fanns ett behov av att kunna förvara den anklagade fången i väntan på tingsdagen, eller efter densamma för förpassning till slottshäktet. Som regel förvarandes med andra ord en person en kortare tid i häradshäktet. Var det lång tid mellan rättegångsdagarna så förpassades fången till slottshäktet. Ett tidigt omnämnande av häradshäkte är i en skrivelse från lagberedningen den 17 mars 1643 att "fångar igenom elaka fångelser i häraden undkomma".

Det var också socknarna som ingick i varje härad som skulle bygga och underhålla "fångehus och förvaringsrum som wid tingsplatzerna behöfwes" vilket vi kan läsa i ett kungligt brev från den 11 december 1699. I samma brev kan man läsa att "alldenstund socknar och häraderna voro förpliktade att själva uppbygga och vidmakthålla dessa hus, delinkventerna skulle njuta sin fångförtäring av socknarna och häraderna och icke av kronans medel."

I ytterligare ett kungligt brev från den 25 november 1792 skrevs det att det inte längre var tillåtet att utföra straffet "vid vatten och bröd" i häradshäktet längre, utan detta skulle ske i slottshäktena.

RÅDHUSRÄTTENS HÄKTE

Bodde du i en stad så var det inför rådhusrätten som du fick stå till svars för ditt brott. Rådhusrätten kallades i äldre tider även för rådstufvurätten, och här var det borgmästaren som var ordförande. Därutöver ingick ett antal rådmän som kunde variera i antal, men under 1600-talet var det vanligt med sex eller tolv rådmän. Det kunde även hända att häradshövdingen var med vid större brottsärenden.

Rådhusrätten sammanträdde mycket mer frekvent, ofta flera gånger per månad. Detta då rådhusrätten behandlade även andra ärenden, så som tomtköp i staden och ansökningar om borgarskap. Även oenigheter mellan borgarna togs upp, ibland så för oss idag banala saker som uttalade okvädesord.

Det fanns inte någon stadga som påtalade att städer skulle ha ett stadshäkte, utan detta såg som en självklarhet. Stadshäktet var ofta inrymt i rådhuset och bestod av några få rum, i de mindre städerna oftast endast ett rum. Klagomål förekom ofta förr om att stadshäktena var i miserabelt skick och att de var hemska att sitta i på vintern då det inte fanns möjlighet att värma upp rummen. I ett kungligt brev från den 27 november 1798 uppmanas dock överheten att se till att stadshäktet underhölls; "enligt 35 Cap. Rådstufwu Balken i Gamla Stads-Lagen, bör i hwarje Stad häckte för dem, som der brott begå, af Staden byggas och underhållas; Det åligger derföre Öfwer-Ståthållare, Landshöfdingar och Ståthållare at tilse och besörja, det wederbörande efter hand och som behofwet kräfwer, härutinnan fullgöra Lagens stadgande, och at åtminstone tvenne arrestrum måtte finnas i hwarje Stad, för at däruti kunna åtskilja könen."

Under äldre tid sågs det som en förmån för borgaren att sitta häktad i stadshäktet, vilket trots allt var ett bättre öde än att hamna i slottshäktet där förhållandena var ännu värre. Med tiden blev det dock vanligare att precis som i häradshäktet endast förvara den anklagade här en kortare tid i samband med rannsaking eller verkställande av dom, och däremellan förpassades personen till slottshäktet.

Väntan i stadshäktet kunde som sagt var bli lång, och man tog inte heller hänsyn till personens ålder. Ett exempel på detta är den 11-åriga flickan Ingrid Jaensdotter Lillia som om våren 1676 anländer till Vimmerby stad. Hon blir bryskt behandlad av Ingrid Olofsdotter, en av stadens mer hårdnackade och mindre trevliga borgarhustrur. Lillia som känner sig hotad anklagar då hustru Olofsdotter för trolldom. Detta var naturligtvis allvarliga anklagelser, och det hela leder till rättegång. Första gången Lillia står in för rådhusrätten är den 10 maj 1676, och efter den dagen sätts hon i stadshäktet. Fallet tas upp i rådstugurätten både den 7 och 26 juni, men ingen dom faller, utan Ingrid Lillia får fortsätta att sitta i stadshäktet över hela sommaren och hösten. Först den 23 december 1676 avslutas fallet och Ingrid döms att slita ris. Hon hade då suttit fängslad i över 7 månader i stadshäktet. Det hela är en olycklig historia om en liten flicka som aldrig fått lära känna sina föräldrar, och som mist sin enda trygga punkt här i livet – mormodern. Därefter hade hon suttit i fängelse för tiggeri i nästan två år, och sedan vandrat från stad till stad.

SLOTTSHÄKTE

Slottshäktena är en lika gammal företeelse som stadshäktena. Varje försvarsborg och slott hade behov av att förvara olikstänkande, bråkstakar och rent kriminella, även i äldre tid.

Även om det med tiden kom att få den funktion att förvara fångar mellan de olika tingsdagarna, eller inför verkställande av domen, så fanns det i äldre tider tillfällen då personer kastades i fängelsehålan för att sedan mer eller mindre glömmas bort.

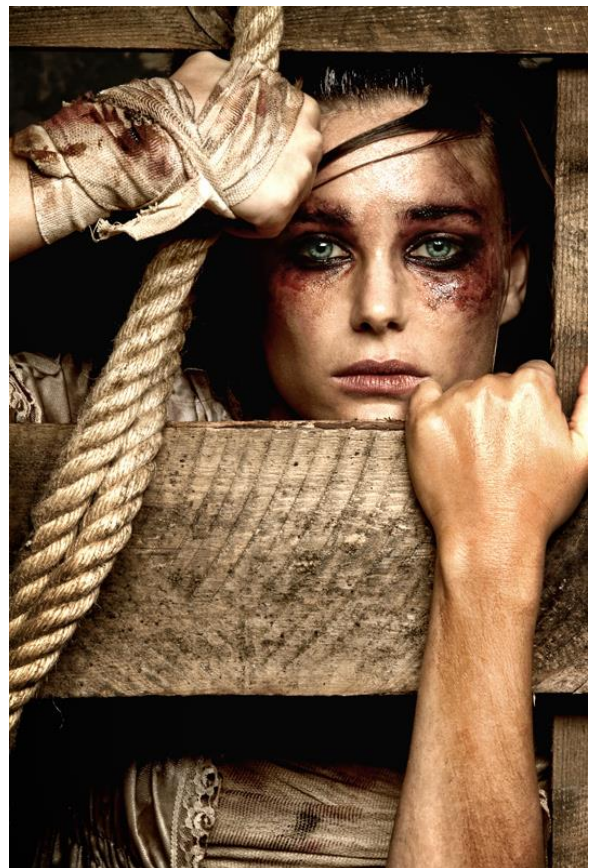
Ett annat exempel är den grymma ståthållarfrun Anna von Hintzen år 1637: "I staden fanns en handlare vid namn Michael Lindberg av vilken Kalmar slotts ståthållare Ribbing köpt varor. Michael hade flera gånger försökt få betalt för de varor han levererat till slottet, men utan resultat. Rädd för Ribbings humör så valde han att skicka sin unga dotter för att ödmjukt begära betalningen, inte kunde man väl behandla en ung flicka illa? Men den stackars dottern togs emot av fru Hintzen, som var på sitt vanliga vresiga och hetsiga humör. Hon befallade att flickan skulle slås "blå och blodig" och när det inte skedde till ståthållarfruns belåtenhet så

spärrade hon in flickan i tornet där hon fick sitta över natten."

På slutet av 1500-talet började man slå samman många av de små länen till större ståthållaredömen, och detta arbete var klart år 1634. Då var Sveriges rike indelat i 23 olika hövdingdömen. Där landshövdingen var bosatt blev också hövdingdömet huvudsakliga fångförvar vilka senare kom att kallas länsfängelse.

Av de källor som finns och tillgå så kan man dra slutsatsen att det stundom var ganska få samtidiga fångar i slottshäktena under 1600-talet. I Kalmar läns landsbok från 1669 kan man se att den 1 januari fanns det tre fångar, en lösdrivare, en förrymd soldat och en förrymd båtsman, vardera med 2 öre om dagen i fångepeng.

Under året ökat antalet fångar, för att i oktober vara en soldat, en horkarl, en lösdrivare som rymt från sin hustru, sex fångar anklagade för våld, två kvinnor anklagade för trolldom och en son häktad för olydnad mot sina föräldrar, totalt 12 personer. På den här tiden gjordes det inte någon skillnad på män och kvinnor utan dessa förvarades i samma utrymmen.

FÄNGSLAD OCH DÖMD

Av Daniel Johnsson, Vimmerby

DEL 1

Sen fanns det tider då slottshäkterna var fulla av fångar. Ett exempel är Kalmar slott år 1645 då det satt inte mindre än 36 fångar i slottshäktet, detta vet vi tack var dombokens utförliga berättelse om Ölands-Jöddes skräckvälde.

Under 1700-talet början ser vi dock en trend där antalet fångar ökar i slottshäkterna, och dessutom förvarades även här ett antal krigsfångar som tvingades till fästningsarbete.

KOSTEN

Det är inte svårt och gissa att kosten var enformig och föga energigivande. I källor för Stockholm slott kan man läsa att Christoffer Persson som var fånge där i slutet av december 1599 fick en veckoranson av "Bröd 8 skepor, f. ööll 4 kannor, smöd 2 lod, lax fem lod". I samma källa kan man även läsa att straffångar vid slottet som bröt kalk fick en 14 dagars ranson den 13 augusti år 1600 bestående av: "bröd 1/3, kokemjöl 3 futt., spisöl 1, smöd 3 lod, salt 3 lod, strömning 3 lod, en fisk 9 lod". Så öl, bröd och salt fisk var det man fick att äta.

Under 1700-talet var det istället vanligare att fångarna fick en "fängepeng" som de fick köpa både mat, kläder och ved för. Fängepengen låg runt två öre per dag i Småland, medan i Stockholm kunde den vara fyra öre. Det var fångvaktmästarens uppgift att tillhandahålla det som fångarna skulle köpa, men giriga som fångvaktarna var så såg de allt som oftast detta som ett tillfälle att tjäna pengar. Så mat köptes in till lägsta pris och sämsta kvalitet.

ÖLANDS-JÖDDES SKRÄCKVÄLDE

Den 15 december 1645 uppkom ett ärende i Kalmar rådhusrätt som skulle visa sig avslöja fasansfulla förhållanden i fängelset på Kalmar slott. I slutet på detta år satt inte mindre än 36 fångar samlade i det gemensamma i fängelserummet, och en av dem var en man som kallades för Ölands-Jödde som beskrevs som en "djävul i människoskepnad". Han hade slagit sig samman med Jöns Ormöga och Jacob Tysk, båda från Öland, Samuel från Bårby även det på Öland, Gysnings dräng samt en annan fånge vid namn Jon. Ölands-Jödde hade helt enkelt tagit

makten i fängelset och "härskade med förskräckelsens makt över alla".

Då, precis som på 1700-talet fick fångarna utdelat penningar varje vecka som de sedan skulle köpa mat, ljus och ved för av fångvaktmästaren. Ölands-Jödde som härskade "med den råa styrkans förfärliga envælde, som bjöd lydnad endast under två villkor: liv eller död" bildade nu en domstol med Jacob Tysk och Samuel från Bårby som bisittare. Med denna egenutropade domstol pressade nu Ölands-Jödde de andra 30 medfångarna på pengar som han sedan köpte öl för. Dåvarande fängelsevaktmästaren såg åt annat håll och lät Ölands-Jödde hållas; den som köpte mest av vaktmästaren stod också högst i hans gunst. Dessutom var både han och statskrivaren inblandade i att tillsammans med Ölands-Jöddes gäng stjäla proviant från kronans förråd på slottet, en del behöll de själva, och en del sålde de till slottets ämbetsmän. På så sätt levde Ölands-Jödde ett gott liv i fängelset med både mat och stora kvantiteter öl.

Den slapphet och omoraliska sätt som fängelsevaktmästaren skötte sitt jobb på ledde också till att han förutom att ta emot mutor, även kunde underlåta sig till att utbetala fångarnas penningar, ibland i upp till två veckors tid. Då Ölands-Jödde genom sin domstol och utpressning hade tagit de få penningar som fångarna haft, så var det flera fångar som dog av hunger. Rådhusrättens protokoll berättar bland annat om en man från Mönsterås som inte hade fått ut sina penningar på länge, och svalt så hårt att han var nära döden. Ölands-Jödde och hans gäng hånade då mannen genom att kasta till honom de ben som de själva redan hade gnagt köttet av. Mannen var desperat och försökte hitta någon strimma kött på benen, men om natten dog han med ett ben i munnen.

Den "blodsdomstol" som Ölands-Jödde inrättat dömde den ena fången efter den andra till 12 à 24 slag, om nu fången inte kunde köpa sig fri med penningar, pengar som Ölands-Jödde själv tog hand om. Tydligt var även Jakob Tysk och Samuel rädda för Jöddes psykopatiska vrede. När Jacob Tysk hade avkunnat dom, så steg Ölands-Jödde upp med "all den barbariska vildhet som låg i hans lynne" och verkställde domen. Till en början använde Jödde en träskyffel och "britsade" (slog) de stackaras fångarna tills de maktlösa föll till golvet. Men detta var inte blodigt nog för Jödde, och fick därför en tjärtamp av fängelsets vaktmästare. Offret fick nu ställa sig vid en hög stolpe vid sängen och slå armarna om denne, så att Jödde kunde gå lös på stackaren med tjärtampen. Rörde dom sig ur fläcken så hotande han att ta livet av personen.

Allteftersom tiden gick blev Jödde mer och mer blodtörstig, och det slutade med att han först tvingade av fångarna penningarna, sen straffade han dom ändå vid pålen. Ur rådhusrättens protokoll berättas det om den gamle gubben som vid pålen skräckfyllt ropade "Jag dör, jag dör!". Då hade Jödde hånfult svarat honom "Dö för tusan djävel, jag skall häva dig i skylhuset (bårhuset), vartefter han misshandlade gubben till döds.

Samtidigt höll Jödde stenkoll på de andra fångarna. En som blivit avtvingad sina sista penningar blev sjuk av hunger och sängliggandes. Då kastade en annan fånge en bit ost till honom. Då rusade Jödde upp skrek "du skulle givit honom tusende och icke ost" och gick sedan lös på den stackars sjuka mannen så brutalt med tjärtampen att han avled på morgonen därpå.

Men det var inte bara genom sin domstol som Ölands-Jödde tvingade till sig de andra fångarnas penningar. Han hade tagit fängelserummets bänkar och spis i besittning, och de andra fångarna tvingades betala per timme för att få vila på en bänk, och för att få värma sig vid spisen några minuter.

Att anlända som ny fånge till detta helvete måste ha varit en mardröm. Varje ny fånge förhördes av Jödde, och de som blivit satta i slottsfängelset för ett mindre brott "blevo obarmhärtigt slagna... stundom ända till döds; de större brottslingarna fingo lindrigare straff av tjärtampen".

Alla dessa grymheter höll på under ett års tid, och kunde ske på grund av den likgiltighet och slapphet som fanns hos ämbetsmännen, från ståthållaren, till

kommendanten till och med slottsprästen. Fångarna hade vid ett tidigare tillfälle försökt att klaga hos fängelsevaktmästaren, men denne hade istället ställt sig på Jöddes sida, och kastat de oskyldiga i tornet. En annan gång hörde en slottsskrivare förtvivlade rop från slottsfängelset, men då han rusat in där var allt han möttes av tystnad från fångarna, inte ens den man som blivit brutalt misshandlat av Jödde hade vågat säga något den gången.

Men i december 1645 uppdagades allt och Ölands-Jöddes tyranneri fick ett slut. Totalt begick Ölands-Jödde 8 mord i Kalmar slottsfängelse detta år. Då fångarna i rådhusrätten förhördes om varför de inte hade klagat mer, så framkom det att de inte hade vågat, för då skulle Jödde ha slagit ihjäl dom.

MISERABLA FÖRHÅLLANDEN

Då man på 1900-talet restaurerade Kalmar slott så hittade man instuckna mellan bjälkarna i södra flygelns tak några brev skrivna av slottets fångar. En av dessa var Jacob Gabriel von Block, en skolad man av fin börd som anlände till slottshäktet den 13 januari år 1800. Tillsammans med medfångarna Hastfärd och Lundgren författade Block ett brev i vilket klagan framfördes till landshövdingen och som ger oss en god inblick i hur livet i slottshäktet var vid denna tid:

"Alldra Ödmiukaste Souplique!

Med diupaste vörndnad och högacktning framkomma Wi inför Högvälborne Herr Generalen och Landshövdingen önskaandes att eij afslagne blifva, emedan vi intet har någon som oss tillser utan får vi handteras just som hundar. Nådiga Herr General förbarma sig öfver oss, sänd någon ut som wi muntel(igen) kunnen säga vår utselhet före, emedan kiölden hindrar oss vår usselhet omtala; det är sandt våre tractamenter äro små, men förminkas de hoss Wagtmästarns innan wi dem få; Ty bröet taga de hoss Bagaren Simmert, som har både det mindsta och sämsta, blodt för de der kunna hafva god credit; Skola wi få Sill gifves oss en så stor som en ölands ströming den de taga 2 styfwer före, af wilken wi hafva en til bevis; Koka de wattn wällning, som miölet och wattnet står war för sig och Saltet ligger på botten och mången gång i en lortig skål till ett quarters ihopasqvalpning ått

hvar och en för 2 styfwer, så wärre blir mången hund ej handterad än wi äro håldne; det Rum uti hwilket wi äro håldne är wäl synt att inga arrearanter kunna Rymma; men om någon wärme der inne hålles är aldeles intet eftersedt; Ty spiället är så dant att när man ellder behöfwer man det ej utdraga, ty röket går lika wäl ut, och dörren kan man runder omkring sticka händerne hwar man will; få wi wed består det uti 7 á 8 Kiäflingar lika som Kiälkestakar hwaraf 3 man skola sig wärma som Gud wet bäst intet mycket blifwer; Ty den bästa weden utletas, som upbrännes i Wagtmästarens kakelungn då de intet får någon som hugger åt sig af de Ballkar, som en gång äro inmurade i kronans Rum, Som i Wattntornet är huggit hela wintern till Wagtmästarens behof, att han ej behöft kiöpa en enda träd; först wi hitkommo woro här 2:ne Wattndrickare Som omtalte Sig hafwa kiöpt för 3 Dr af förenämnde Balkar till sitt behof under dess Arresttid; Torde hända en sådan hushållning inom Kronans Borg kunde wara mer skiähl en sådan finge hafwa åtniutande af våra dageliga förmåner; Men Som ingen anklagelse warit här håller ingen domare warit; Men som wi nödsakade emedan kiölden förstört föttren att Sielfwa ändan af Tåbenet synes så spricker de sönder blodt af kiöld, har wi någre Kläder präijas de utaf oss blott at wi skola få något hwar med skola upfylla wår hungrige Mage; och här Sitter Wattndrickare Som mår bättre om dagen än wi, Så förbarmar ej Nådiga Herr Generalen sig öfwer oss med någon tillsyn så handtera de oss här som de skulle wara Soufräna kungar. Wagtmästaren lådes lega Siuk men orkar han äta och Supa så godt som någon af oss om wi hade något, så fruentimmern få hushålla Som de behaga både med Tislande med wattndrickarna, att narra penningarne af dem första de komma. Ingen halm få wi så till Säijandes utan de börjar skinet i Sidorne remna af Faseligit liggande blott av kiölden. Som nu skiyndar oss att Sluta med wår Klagan då wi i afwagtan uppå Nådiga Herr Generalens förbarmande öfwer wårt Lifs rådande giöra oss ett gladt hopp och Till döden framhärda

Högwälborne Herr Generalens och
Landshöfdingens Alldra Ödmiukaste Tjenare

J. G. v. Block, J. Hastfärd, Jonnas Lundgren

BROTTE

Jag har studerat fånglistorna för åren 1755-1800 för Kalmar Slottshäkte, och det är en lång rad olika brott som man satt anklagad för där då.

Allra vanligast är naturligtvis stöld, inbrottsstöld, hustjuvnad, rån och röveri. Fattigdomen var stor, och många gånger handlade det om att stjäla för att få något att äta. På Öland var det många som blev dömda för hjortskjutande, till och med kronoskogsvaktaren Lars Haglund sköt en hjort olovligen i juni 1770.

Mord och mordbrand förekommer, och trots barnmordsplakatet 1778 så minskar inte antalet barnamord under de sista åren på 1700-talet.

Våldsbrott förekommer, den 16 juni 1767 anländer båtsmannen Peter Törnros till häktet anklagad för svårt slagsmål där han hade huggit av vänstra armen på rusthållaren Lars Jacobsson.

Det förekommer också fall där man brukat våld mot sina föräldrar. Ett exempel är Sara Persdotter från Erebro socken som anlände till häktet den 4 november 1779 för att ha slagit sin far. Straffet blev 20 dagar vid vatten och bröd.

En del ägnade sig åt sedel- och myntförfalskning vilket kunde leda till straffet vatten och bröd. Ett exempel är drängen Måns Hansson som tillverkade falska mynt. Måns kom till häktet den 3 juni 1782. Men efter att ha varit vid tinget i Skillingarum lyckades Måns rymma från fångförelaren.

De som anklagades för hor och lönskaläge behandlades som regel direkt vid häradstinget och rådstugurätten vid ett och samma tillfälle, däremot förekommer det flertalet fall av personer anklagade för dubbelt hor i slottshäktet. Även enstaka fall av blodskam (incest) förekom och tidelag var fortfarande förhållandevis vanligt.

Kringstrykande var något som man ogillade förr. Dessa personer sattes i slottshäktet tills man utrett vart de hörde hemma, och därefter avfördes de till sin hemort. Ännu värre var det om man reste runt i länet med förfalskat respass, det var ett så pass allvarligt brott att man kunde dömas till döden.

Ett antal soldater, artillerister och båtsmän som varit på rymmen fångades in och skickades tillbaka till respektive regemente efter en tid i häktet.

RYMNINGAR

Självklart var det inte roligt att få sitt utdömda straff verkställt, och det förekom ett antal rymningar, framför allt under själva fångtransporten mellan slottshäktet och rättegångsplatsen.

Men det förekommer även rymningar från själva slottshäktet. I december 1765 döms torparen Per Johansson från Sevede härad att undergå kroppsstraff för stöld. Han lyckas samma månad rymma från slottshäktet och hittas inte därefter.

Bonden Per Olsson från Ölands Norra Mot döms 27 december 1780 för kyrko- och fickstöld. Per lyckas rymma inte mindre än tre gånger innan han fick sitt straff och avsändes till Karlskrona för fästningsarbete.

Misstänksamhet mot främlingar och avsaknad av korrekta respass gjorde att rymda fångar snart hittades och fördes tillbaka. Alternativet fanns att rymma till skogs där man kunde hålla sig gömd i årtal, men långt ifrån alla lockades av det livet.

DÖD I HÄKTET

Jag kan mycket väl tänka mig att de som kastades i fångetornet under medeltiden ofta lämnade det först då döden infunnit sig. Att leva i smuts och avföring, med råttor, löss och andra småkryp springandes över kroppen, i isandes kyla på vintern och med högst knapphändig kost gjorde fångarna både sjuka och försvarslösa mot infektioner.

Även under 1700-talet var förhållandena nästan lika illa, därför är det förvånande när man studerar fånglistorna för andra hälften av 1700-talet för Kalmar slottshäkte, att jag där endast har funnit drygt 10 personer som avled i häktet av alla de hundratals som förvarades där.

Lars Magnusson från Sevede härad, anländ till häktet den 24 september 1758 för kringstrykande, död i arresten den 18 april 1759... Elisabeth Nilsson från Tuna läns härad, anländ till häktet den 1 juli 1772 för angiven som vållande till en pigas död. Död i häktet den 10 november... Anders Mosberg soldat vid garnisonen i Kalmar, anländ till häktet den 1 december 1773 för stöld. Död i häktet den 19 mars om morgonen år 1774... några av de som aldrig fick lämna häktet.

ÄLDRE TIDERS STRAFF

Genom Sveriges historia har det förekommit en rad olika former av straff för de brott som dåtidens människor gjort. En del mer fasansfulla än andra, men tanken var att avskräcka andra från att begå brott. Det mest förekommande straffet i äldre tiders domböcker är böter. Det fanns fasta uttalade belopp beroende på vad man fanns skyldig till. En del belopp var dock väldigt högt satta, och kunde man inte betala så fick man plikta med kroppen.

I denna del beskriver jag några av de straff man kunde dömas till. De fem första; spö- och risstraff, vid vatten och bröd, hängning och halshuggning, fästningsarbete samt spinnhus var de vanligast förekommande utdömda straffen för de som satt på Kalmar slott under 1600- och 1700-talen.

I slutet av kapitlet beskriver jag även en del straff som utdömdes under framför allt medeltiden och fram till 1600-talet så som levande begravd och rådbräkning.

SPÖ- OCH RISSTRAFF

Det allra vanligaste straffet i Sverige och för de som suttit på Kalmar slott var spö och risstraffet. Männerna straffades med spö och kvinnorna med ris. Det gick till så att man fick ta av sig på överkroppen, och sedan fick man ta på sig ett livstycke av läder. Detta livstycke skyddade kroppens sidor, magen och bröstet, medan kroppens baksida – axelbladen och ryggen – var helt bara. Därefter fänglades man vid en skampåle som stod antingen vid rådhuset eller vid stadens torg – allt skulle ske inför åskådare. Det skulle inte bara vara ett fysiskt straff utan man skulle även känna skam. Det var därför viktigt att man inte skylde sitt ansikte, alla skulle se vem det var som straffades.

Sedan genomfördes straffet med spö eller ris mot den nakna huden, vilket även kallas hudstrykning eller hudflängning. Det var också det som skedde, djupa blödande sår uppstod snart på ryggen på den stackaren som straffades.

Som mest kunde man som man dömas till 40 par spö (vilket ansågs motsvara en månads fängelse vid

vatten och bröd) och som kvinna till 30 par ris. Spö och risstraffet var dock inte för alla – den som var av adlig börd tilläts inte straffas på detta förnedrande sätt – dessutom hade oftast en adelsperson möjlighet att betala sina böter och köpa sig fri. Spö- och risstraff avskaffades 1855, men att prygla någon i fängelse var tillåtet ända fram till 1938. Då ska man dock tänka på att skolaga – en liknande form av förnedringsstraff var tillåtet ända fram till 1 januari 1958.

Den som utsatts för spö- eller risstraff fick leva resten av livet med de ärr som blev på ryggen som en ständig påminnelse för det straff man utsatts för. Blev man svårt skadad kunde smärtan sprida sig i övriga delar av kroppen och sitta kvar lång tid framöver, och i extrema fall utvecklas det till fibromyalgi.

VID VATTEN OCH BRÖD

Ett annat väldigt vanligt förekommande straff var "vid vatten och bröd". Ett straff som i våra öron inte låter så farligt, men som var ett fruktat straff förr. Det man får betänka är att man innan straffets genomförande troligen redan hade suttit fängslad i slottshäktet i flera månader under usla levnadsförhållanden och med undermålig mat. I den smuts och orenlighet som fångarna tvingades leva under spreds också sjukdomar, inte minst mag- och tarmsjukdomar som gjorde att fångarna kräktes och drabbades av diarré. Som en följd av det tömdes kroppen på salter och mineraler, vilket kunde ge svåra kramper och till och med göra så fången blev desorienterad.

I straffbalken i Sveriges Rikes lag från 1734 kan man i femte kapitlet läsa om straffet "wid watn och bröd". I fjärde paragrafen kan man se att straffet utdelades enligt en fast skala; böter från 1 till 20 daler motsvarade fyra dagar, från 20 till 25 åtta dagar, från 25 till 40 tjugodagar, från 40 till 60 sexton dagar, från 60 till 80 tjugodagar, från 80 till 120 tjugofyra dagar och slutligen böter över 120 daler blev 28 dagar vid vatten och bröd. Maximalt kunde man alltså dömas till 28 dagar som man, och som minst 4 dagar. För kvinnor gällde halva tiden, med andra ord som mest 14 dagar vid vatten och bröd.

Bröd fick man äta i en viss mängd, däremot fick man dricka så mycket vatten som man ville. Vattnet var dock oftast inte speciellt rent, vilket fortsatte den onda karusellen av magsjuka och försvagning. Ju mer man drack, ju mer salter försvann ur kroppen. Det fanns dock ondskefulla fångvaktare utan empati och skrupler som förvärrade straffet för fången genom att strypa tillgången även på vatten.

Straffet skulle avtjänas utan avbrott, och dessutom var det noga med att ingen smög till fången någon annan mat än det tänkta brödet. I straffbalken från 1734 fortsätter vi läsa i sjätte paragrafen; "Tillåter fångawachtare någon, som til fängelse wid watn och bröd är dömd, at niuta annan dryck och spis; miste en månads lön, och sitte sielf åtta dagar i Konungens hächte wid watn och bröd."

Under Kalmar slotts senare del i historien som häkte och fängelse, det vill säga 1800-talet så delade man på de vanliga fångarna och de som skulle avtjäna straffet vid vatten och bröd, detta för att enklare kunna hålla koll på att de inte fick någon mat av någon av de andra fångarna.

I och med 1864 års lag ändrades straffet vid vatten och bröd att gälla mellan 14 och 28 dagar, och brödmängden specificerades då till att motsvara det man kunde köpa för 2 mark. Straffet avskaffades helt i Sverige år 1884.

HÄNGNING & HALSHUGGNING

Hade man begått ett brott som ansågs vara av grövre karaktär så fick man plikta med livet. Avrättningen skedde antingen genom hängning eller halshuggning. Hängning ansågs vara en mer förnedrande form av dödsstraff, och delades dessutom endast ut till män. Kvinnor dömdes till halshuggning då man var rädd att kvinnan skulle sparka med benen vid hängning och på så sätt visa vad hon hade under kjolen vilket inte fick ske.

Hängning skedde en bit utanför själva staden vid den så kallade galgbacken och var offentlig. Ofta var galgbacken förlagd till en mindre kulle eller en backe, troligen för att alla som ville skulle kunna se "skådespelet" så bra som möjligt. När den dömde hade hängts så grävdes kroppen som regel ner i närheten av galgbacken. Halshuggning förekom oftast inne på torget i staden, men kroppen efter den avrättade hamnade även den ute i en grop vid

galgbacken. Här begravdes även självmördare och okända döda.

Finare folk så som adel halshöggs med svärd. Detta var också en snabbare död då huvudet kunde skiljas från kroppen med ett enda hugg. Vanligt folk avrättades istället med den tunga bödelsyxan, och var inte bödeln skicklig (eller nykter för den delen) kunde de krävas två eller tre hugg med yxan innan huvudet skiljdes från kroppen vilket självklart var fasansfullt att bevittna, eller för den dömda att uppleva. Det sägs också att hjärnan fungerar några sekunder efter att det är skilt från kroppen, och på så sätt kunde man som sista sak i livet få bevittna sin egen avrättning.

Så fort huvudet hade avlägnats från kroppen var det vanligt att folk sprang fram och samlade upp blodet som pumpade ut från kroppen då detta ansågs kunna bota epilepsi – det som förr kallades för fallandesjuka.

FÄSTNINGSPARBETE

Underhåll och utbyggnad av de olika fästningsverken i Sverige gjorde att man behövde arbetskraft. Det blev därför ett utmärkt straff att döma fångar till, och det hela började på 1680-talet då man skickade fångar till Karlstens fästning i Marstrand. Men det fanns många fler fästningsverk som fick ta del av denna arbetskraft. Kalmar slott var ett, och även fästningarna i Göteborg, Landskrona, Kristianstad och Karlskrona. Det var inte heller ovanligt att fången fick arbeta i halsjärn som förbands med fot- och handbojor via tunga kedjor, en så kallad järnklädning. Vikten av detta fångsel var omkring fyrtio kilo att släpa runt på under det tunga arbetet. Det var många som dog under straffet fästningsarbetare.

På Kalmar slott påbörjades även användandet av krigsfångar år 1706. Fästningsarbetet var tungt och hårt då det till en början bestod av jordarbete på slottets men även vid stadens vallar. Dessutom användes krigsfångarna som hantlangare vid bland annat stenklyvning. Från början var det sachsiska krigsfångar, och i räkenskaperna kan vi se att de i juni månad 1706 var 106 stycken. Även om de var fångar så fick de betalt för sitt arbete, 3 öre silvermynt om dagen, vilket motsvarade vad en svensk knekt fick för samma fästningsarbete.

Att arbetet var mycket hårt vet vi då fångarna år 1708 klagade i en ödmjuk begäran till generalkvartermästare Magnus Palmquist att de "so wohl Tages als Nachts zu harter Arbeith angehalten werden, auch hier von weder Sontage noch Festage hier von Schlecht befreijet sien", det vill säga de fick arbeta hårt dag som natt, och även på söndagarna och de förklarade "att de icke längre förmå att uthärda, så mycket mer som "die meisten von unss wenig auff den Leibe haben". En stor del av sachsarna var dessutom sjuka.

Straffångarna bad nu i sin supplik om att få bättre betalt för det arbete de utförde. Svaret på deras begäran kom den 10 juni 1708; "uthom deras dageliga underhållz penningar" kunde de inte få någon tillökning ur kassan. "Dock såsom iagh seer det dee medh stoor flijt förrätta Kongl. Mayttz arbete, så skall dem widh arbetetz slut uthaff Cassan betalas 1 D. sm:t till mans, som skall wara dem till een ergötzigheet att kiöpa sig ett paar skoor derföre". Detta var naturligtvis om de fortsatte att arbeta med samma flit som tidigare. Detta löfte hölls också, i räkenskaperna kan man se att 188 daler silvermynt betalades ut till "Krigz-Fångar av Diverse nationer, såsom Polacker, Muskoviter, Tartare och Calmulken, hwilka wijdh Festningsarbetet brukade warit, och undfådt [summan] wijdh arbetetz sluut".

SPINNHUS

Då männen dömdes till fästningsarbete så skickades kvinnor istället till spinnhus. Det första spinnhuset stod klart 1724 i Stockholm. Man insåg nu fördelarna med spinnhus och 1735 beslutades i riksdagen att varje län i landet skulle inrätta ett spinnhus. 1742 byggdes ett kronospinnhus i Norrköping dit många av kvinnorna från Kalmar slott kom att skickas.

I spinnhuset hamnade inte bara dömda kvinnor, utan även prostituerade och kvinnliga tiggare. Ung som gammal, grova brottslingar till de som endast gjort något "oförargligt" brott så som olovligt kortspel eller fört oljud på allmän gata – alla förvarades de tillsammans. En del mödrar hade även med sig sina barn på spinnhuset.

Var man där för tiggeri blev man frigiven efter beslut från landshövdingen eller stadens magistrat.

Dessutom kunde en kvinna bli frigiven om någon fri person ville gifta sig med henne.

Här fick kvinnorna arbeta och göra rätt för sig och blev en tillgång som billig arbetskraft för textilindustrin. Livet på spinnhuset var inte mycket bättre än i slottshäktet. Det var isande kallt i rummen på vintern, och på sommaren spreds ohyra som löss och annat. Man arbetade och sov i samma rum, och stanken från toaletterna var påträngande. Arbetsdagsdagarna var långa, från fem på morgonen till nio på kvällen, och enda rasten man fick var när det var dags att äta. Maten var lika torftig som på häktet, vattnig soppa och grovt bröd. Man skulle veta sin plats, och det var inte ovanligt att man blev bestraffad genom indragen matranson eller prygel för mindre saker som att vara uppkäftig mot personalen. Försökte man rymma så straffades man med 25-40 par ris, och sedan blev man inlåst i en cell i flera månader.

LEVANDE BEGRAVD

En hemsk avrättningsmetod som i stort sätt endast utfördes på kvinnor (män hängdes för samma brott) var kvick i jord – att begravas levande. Ett gravhåll grävdes i marken, kvinnan tvingades ner, och sedan öste man igen graven. I vissa fall kunde en plankta placeras över huvudet som skapade en luftficka för att mildra straffet. Detta förlängde med största sannolikhet bara plågan, kvinnan måste ha råkat i panik, och när den lilla luften som fanns tog slut började hon dra ner grus och jord i lungorna tills dödskampen var slut.

Det finns väldigt få fall som bevisar att denna metod har använts, och vi får gå ända tillbaka till 1400-talet och Stockholm för att hitta några exempel. I Stockholms tankebok kan man läsa om första dokumenterade fallet - pigan Margit som dömdes för stöld den 9 oktober 1476 till kvick i jord. Ett annat fall är pigan Katarina som den 30 juni 1488 dömdes för att ha stulit 16 mark av sin husbonde. Hon erkände brottet och "Thy dömbdes hon quick i jordh seties".

Även i Småland förekom detta straff, om än dock mycket sällan. Ett känt fall gäller en man, drängen Tiufriid från Sunnebo härad som dömdes för tidelag 1615 av ståthållaren i Jönköping. Domen verkställdes 1616 på Kinnevalds häradsting i Kalsvik.

RÅDBRÅKNING OCH STEGLING

Om kvinnorna plågades ihjäl med kvick i jorden, så hade inte männen det bättre under denna tid. För grövre brott kunde man dömas till rådbråkning. Rådbråkning kommer av det tyska ordet radbrechen, sammansatt av hjul och bryta.

Den dömdes lades på en bädd av stockar och sedan var det bödelns uppgift att med ett tillhygge – en järnstång eller ett vagnshjul – krossa så många ben i den armes kropp utan att han dog. Sedan tog man ett stort vagnshjul och "flätade in" den sarjade kroppen. Hjulet restes sedan på en påle och sattes till allmän beskådan. Det kunde ta flera dar innan personen tillsist avled och lidandet var över. Det fanns också tillfällen då personen efter den grymma behandlingen halshöggs innan han flätades in i hjulet. Bödeln kunde också välja att krossa bröstbenet på den dömdes, och då avled den och slapp plågas lika mycket.

Stegling var en mildare form av straff där den dömdes först hängdes eller halshöggs och först därefter styckades kroppen som sedan placerades på hjulen på pålarna. En känd person som avrättades på detta sätt var Jacob Ankarström – Gustav III:s mördare. Ankarström avrättades med stegling den 27 april 1792 på Galgbacken på Hammarbyhöjden i Stockholm.

En annan i Småland ökad person som gick detta straff till mötes var Tideman Hemmingsson som efter Göta hovrätts bekräftande av domen "rättades och steglades" den 26 maj 1658 i Vimmerby.

Bland dessa tortyrfyllda avrättningsmetoder kan även nämnas spetsning på påle. Denna metod för tankarna till Vlad Tepes – förebilden för Bram Stokers Greve Dracula – som hade som förkärlek att spetsa sina motståndare på påle. Men faktum är att detta även förekom i Sverige på 1600-talet, en straffmetod som användes framför allt i kriget mot snapphanarna under Karl XI:s tid. Metoden var enkel – en påle vässades, sedan skar man ett snitt i skinnet på offrets nedre del av ryggen och trädde sedan upp denne på den vassa pålen. Offret levde under hela proceduren då pålen genomborrade kroppen som kom ut uppe vid näsan. Även vid denna metod sattes pålen och offret ut till allmän beskådan, gärna vid en trafikerad väg så att så många som möjligt kunde se det fasansfulla.

LITTERATURFÖRTECKNING

Daniel Johnsson, Vimmerby stads historia 1350-1799, 2015

Manne Hofrén, Historieglimtar från Kalmar Slott, 1961

Sigfrid Wieselgren, Sveriges fängelser och fångvård från äldre tider till våra dagar, 1895
Wieselgren utnämndes 1885 till generaldirektör och chef för fångvårdsstyrelsen.

Ulf Lundvik, Stads- och häradsfängelser, 1957

KÄLLREFERENSER

Göta Hovrätt - Advokatfiskalen Kalmar län EVIIBAA:354 (1645-1645) Bild 1240 (AID: v221363.b1240)

Göta Hovrätt - Advokatfiskalen Kalmar län EVIIBAA:6529b (1665-1679) Bild 3080 (AID: v222253.b3080)

Göta Hovrätt - Advokatfiskalen Kalmar län EVIIBAA:6529b (1665-1679) Bild 3110 (AID: v222253.b3110)

Göta Hovrätt - Advokatfiskalen Kalmar län EVIIBAA:6529b (1665-1679) Bild 3140 (AID: v222253.b3140)

Göta Hovrätt - Advokatfiskalen Kalmar län EVIIBAA:6529b (1665-1679) Bild 3260 (AID: v222253.b3260)

Kalmar Slotts fånglistor 1755-1800 (Justitiekanslern – 1974 Huvudarkivet)